

**OILAVIY VA GENDER ZO‘RAVONLIKKA QARSHI KURASH: NAZARIY
PARADIGMALAR VA IJTIMOIIY ISH AMALIYOTI**

Gulchehra Bektemirova

E-mail: gulchehra.bektemirova@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada oilaviy va gender zo‘ravonlik hodisasi ijtimoiy ish nazariyasi nuqtayi nazaridan tahlil qilingan. Feministik, ijtimoiy o‘rganish, resurslar, ekologik, majburlovchi nazorat va interseksional yondashuvlar qiyosiy o‘rganilib, ularning tushuntirish imkoniyatlari va cheklovlari ochib berilgan. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti, BMT tuzilmalari hamda O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligining 2018–2023-yillarga oid ma’lumotlari asosida zo‘ravonlikning tarqalishi va tuzilishi baholangan. Tadqiqot natijasida zo‘ravonlikka qarshi kurashning ko‘p darajali (ekologik) modeli va mahalla institutiga tayangan ijtimoiy ish yo‘nalishlari asoslangan.*

Kalit so‘zlar: *oilaviy zo‘ravonlik, gender zo‘ravonlik, ijtimoiy ish, ekologik model, majburlovchi nazorat, patriarxat, himoya orderi, mahalla.*

Abstract. *The article examines domestic and gender-based violence from the standpoint of social work theory. Feminist, social learning, resource, ecological, coercive control and intersectional approaches are compared, and their explanatory power and limitations are identified. The prevalence and structure of violence are assessed using WHO, UN and Uzbekistan’s Ministry of Internal Affairs data for 2018–2023. A multi-level (ecological) response model and mahalla-based directions of social work practice are substantiated.*

Keywords: *domestic violence, gender-based violence, social work, ecological model, coercive control, patriarchy, protection order, mahalla.*

KIRISH

Oilaviy va gender zo‘ravonlik zamonaviy jamiyatning eng keng tarqalgan, ayni paytda eng yashirin ijtimoiy muammolaridan biridir. Jahon sog‘liqni saqlash tashkilotining (JSST) 2000–2018-yillar ma’lumotlariga asoslangan baholashiga ko‘ra, dunyoda 15 va undan katta yoshdagi qariyb 736 million ayol, ya’ni deyarli har uch ayoldan biri hayoti davomida yaqin sherigi tomonidan jismoniy va (yoki) jinsiy zo‘ravonlikka yoxud begona shaxs tomonidan jinsiy zo‘ravonlikka uchragan [1]. Turmushga chiqqan yoki sherigi bo‘lgan 15-49 yoshli ayollarning 27 foizi umri davomida, 13 foizi esa so‘nggi o‘n ikki oy ichida sherigi zo‘ravonligini boshdan kechirgan [2]. Bu ko‘rsatkich o‘n yil davomida deyarli o‘zgarmagani muammoning tasodifiy emas, balki tizimli xususiyatga ega ekanini ko‘rsatadi.

Zo‘ravonlikning eng og‘ir oqibati - gender asosidagi qotillikdir. BMTning Narkotiklar va jinoyatchilik bo‘yicha boshqarmasi hamda “BMT-Ayollar” tuzilmasi ma’lumotlariga

ko‘ra, 2022-yilda dunyoda qasddan o‘ldirilgan qariyb 89 ming ayol va qizning 48,8 ming nafari (55 foizi) yaqin sherigi yoki oila a‘zosi qo‘lida halok bo‘lgan; 2021-yilda bu ko‘rsatkich 45 ming nafarni tashkil etgan edi [3]. Demak, uy ayollar uchun xavfsizlik makoni bo‘lishi kerak bo‘lgan holda, ko‘pincha eng xavfli makonga aylanmoqda.

O‘zbekistonda 2019-yilda “Xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonun qabul qilinib, himoya orderi instituti joriy etildi [15], 2023-yil aprelida esa oilaviy (maishiy) zo‘ravonlik uchun ma‘muriy va jinoiy javobgarlik belgilandi [16]. Biroq huquqiy mexanizmning o‘zi muammoni hal etmaydi: zo‘ravonlikning sabablarini to‘g‘ri tushunmasdan turib, unga qarshi samarali ijtimoiy aralashuvni loyihalash mumkin emas. Shu bois ushbu maqolamiz doirasida oilaviy va gender zo‘ravonlikni tushuntiruvchi asosiy nazariy paradigmalarni qiyosiy tahlil qilish hamda ular asosida O‘zbekiston sharoitiga mos ijtimoiy ish yo‘nalishlarini asoslash asosiy maqsadimiz hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, tadqiqotimizda qaysi nazariy model zo‘ravonlikning ko‘p omilli tabiatini eng to‘liq tushuntirishi va amaliyot uchun qanday xulosalar berishini o‘rganamiz.

TADQIQOT METODLARI.

Tadqiqot nazariy-tahliliy xususiyatga ega bo‘lib, uch bosqichda bajarildi. Birinchi bosqichda zo‘ravonlik nazariyalariga oid 1969–2008-yillarda nashr etilgan fundamental manbalar tizimli sharh usulida o‘rganildi; nazariyalar tahlil darajasi (individual, munosabatlar, jamoa, jamiyat), sababiy mexanizm va amaliy oqibat mezonlari bo‘yicha taqqoslandi. Ikkinchi bosqichda ikkilamchi statistik ma‘lumotlar tahlil qilindi: global darajada JSSTning 2018-yil holatiga baholari va BMTning 2021–2022-yillardagi femitsid hisobotlari, milliy darajada esa Ichki ishlar vazirligining 2021–2023-yillardagi himoya orderlari bo‘yicha rasmiy e‘lon qilingan ma‘lumotlari [17–18]. Uchinchi bosqichda milliy qonunchilik hujjatlari kontent-tahlil qilindi. Tadqiqotning cheklovi shundaki, ma‘muriy statistika faqat murojaat qilingan holatlarni aks ettiradi va zo‘ravonlikning haqiqiy tarqalishini ko‘rsatmaydi; O‘zbekistonda zo‘ravonlikning tarqalishi bo‘yicha umummilliy aholi so‘rovi natijalari ochiq manbalarda mavjud emas.

NATIJALAR

1. Nazariy paradigmalarning qiyosiy tahlili

Feministik nazariya zo‘ravonlikni shaxsiy patologiya emas, balki patriarxal hokimiyat munosabatlarining ifodasi sifatida talqin etadi. R.E.Dobash va R.P.Dobash xotinga nisbatan zo‘ravonlikni erkakning oiladagi ustunligini tarixan qonuniylashtirgan ijtimoiy tuzilma mahsuli deb ko‘rsatgan [4]. Ushbu yondashuvning kuchli tomoni - zo‘ravonlikning gender assimetriasini tushuntirishi; zaif tomoni - bir xil patriarxal muhitda nima uchun ayrim erkaklar zo‘ravonlik qilishi, boshqalari qilmasligini izohlay olmasligidir.

Ijtimoiy o‘rganish nazariyasi (A. Bandura) zo‘ravonlikni kuzatish va taqlid orqali o‘zlashtiriladigan xulq deb biladi [6]. Bolalikda ota-onasi o‘rtasidagi zo‘ravonlikka guvoh bo‘lgan shaxs uni nizoni hal qilishning maqbul usuli sifatida qabul qiladi; shu tariqa

“DUNYO TA’LIMI SIFATINI OSHIRISHNING ILG’OR USULLARI ILMIY JURNALI”

5-May, 2026-yil

zo‘ravonlik avloddan avlodga uzatiladi. L. Uokerning “zo‘ravonlik sikli” konsepsiyasi (taranglikning ortishi - portlash – “asal oyi” bosqichi) hamda o‘rganilgan nochorlik g‘oyasi jabrlanuvchi nima sababdan munosabatni tark etmasligini psixologik jihatdan tushuntiradi [5]. Biroq bu yondashuv tuzilmaviy to‘siqlarni - iqtisodiy qaramlik, uy-joy yo‘qligi, ijtimoiy tazyiqni - yetarlicha hisobga olmaydi.

Resurslar nazariyasi (U. Gud) oilani hokimiyat tizimi sifatida ko‘radi: kuch - boshqa resurslar (daromad, maqom, ta’lim) yetishmaganda qo‘llaniladigan "so‘nggi resurs"dir [10]. Bundan maqom nomuvofiqligi gipotezasi kelib chiqadi: ayolning iqtisodiy mustaqilligi ortishi qisqa muddatda zo‘ravonlik xavfini kuchaytirishi mumkin, chunki u an’anaviy ustunlikka tahdid sifatida qabul qilinadi. Bu xulosa ayollar bandligini oshirish dasturlari himoya mexanizmlari bilan birga olib borilishi zarurligini anglatadi.

M. Jonson tipologiyasi zo‘ravonlik bir jinsli hodisa emasligini isbotladi: nazoratga asoslangan “intim terrorizm” va vaziyatli juftlik zo‘ravonligi sabab, dinamika va oqibat jihatidan tubdan farq qiladi [8]. E.Stark ishlab chiqqan majburlovchi nazorat konsepsiyasi diqqatni alohida jismoniy hodisadan izolyatsiya, kuzatuv, iqtisodiy cheklash va kamsitishdan iborat uzluksiz xulq namunasiga ko‘chiradi; zo‘ravonlik bu yerda erkinlikka qarshi jinoyat sifatida talqin etiladi [9]. Duluth modelidagi “hokimiyat va nazorat g‘ildiragi” ushbu g‘oyaning amaliy ifodasidir [14].

Tuzilmaviy darajada Y.Galtungning tuzilmaviy va madaniy zo‘ravonlik tushunchalari bevosita zo‘ravonlik ortida uni qonuniylashtiruvchi me’yorlar va tengsiz resurs taqsimoti turishini ko‘rsatadi [12]. K.Krenshou asoslagan interseksionallik yondashuvi esa jins, yosh, yashash joyi, iqtisodiy maqom va migratsiya holati kesishgan nuqtada zaiflik keskin kuchayishini ta’kidlaydi [11]. D.Kandiyotining “patriarxat bilan savdolashuv” konsepsiyasi ko‘p avlodli patrilokal oilalarda yosh kelinning eng quyi maqomda bo‘lishi va katta yoshli ayollarning nazorat tizimida ishtirok etishini tushuntiradi [13]. Bu Markaziy Osiyo jamiyatlari uchun ayniqsa ahamiyatli.

Yuqoridagi yondashuvlarni L.Xayzening integrativ ekologik modeli birlashtiradi [7]. Unga ko‘ra zo‘ravonlik to‘rt darajadagi omillarning o‘zaro ta’siri natijasidir: shaxsiy tarix (bolalikdagi zo‘ravonlik tajribasi), mikrotizim (oiladagi qaror qabul qilishda erkak hukmronligi, nizolar), ekzotizim (ishsizlik, ijtimoiy izolyatsiya) va makrotizim (qat’iy gender rollari, zo‘ravonlikka bag‘rikenglik). Qiyosiy tahlil natijalari 1-jadvalda umumlashtirilgan.

1-jadval

Oilaviy va gender zo‘ravonlikni tushuntiruvchi nazariyalarning qiyosiy tavsifi

Nazariya (muallif)	Tahlil darajasi	Sababiy mexanizm	Ijtimoiy ish uchun xulosa
Feministik (Dobash, Dobash)	Jamiyat	Patriarxal hokimiyat va gender tengsizligi	Huquqiy himoya, ayollarning imkoniyatlarini kengaytirish

“DUNYO TA’LIMI SIFATINI OSHIRISHNING ILG’OR USULLARI ILMIY JURNALI”

5-May, 2026-yil

Nazariya (muallif)	Tahlil darajasi	Sababiy mexanizm	Ijtimoiy ish uchun xulosa
Ijtimoiy o'rganish (Bandura; Uoker)	Individual	Zo'ravon xulqni kuzatib o'zlashtirish, avlodlararo uzatilish	Bolalar bilan erta profilaktika, xulqni o'zgartirish dasturlari
Resurslar (Gud)	Munosabatlar	Kuch - yetishmayotgan resurs o'rni bosuvchi vosita	Iqtisodiy dasturlarni himoya choralari bilan uyg'unlashtirish
Majburlovchi nazorat (Stark; Jonson)	Munosabatlar	Izolyatsiya va nazoratning uzluksiz namunasi	Xavfni hodisa bo'yicha emas, xulq namunasi bo'yicha baholash
Interseksionallik (Krenshou)	Jamiyat / jamoa	Bir necha tengsizlik o'qining kesishuvi	Tabaqalashtirilgan, manzilli xizmatlar
Ekologik model (Xayze)	Barcha darajalar	Ko'p darajali omillarning o'zaro ta'siri	Idoralararo, ko'p darajali aralashuv

Manba: jadval adabiyotlar asosida muallif tomonidan tuzilgan.

2. Empirik holat: O'zbekiston ma'lumotlari

Ichki ishlar vazirligi ma'lumotlariga ko'ra, 2021-yilda xotin-qizlarga nisbatan tazyiq va zo'ravonlik yuzasidan 39 343 ta murojaat kelib tushgan va ularning barchasi bo'yicha himoya orderi rasmiylashtirilgan, holatlarning 34 330 tasi (87 foizi) oilada sodir etilgan [17]. Orderlarning 26 667 tasi (67,8 foizi) turmush o'rtoqlarga, 1 559 tasi qaynonalarga, 1 128 tasi kelinlarga nisbatan berilgan. Zo'ravonlik turlari bo'yicha 18 777 ta ruhiy, 13 658 ta jismoniy, 7 174 ta tazyiq, 234 ta iqtisodiy va 106 ta jinsiy zo'ravonlik holati aniqlangan (bir murojaatda bir necha tur qayd etilishi mumkin). Orderlar natijasida 20 769 holatda (52,8 foiz) oila yarashtirilgan, 921 holatda oila ajrashgan [17].

2023-yilning yetti oyida 21 871 nafar xotin-qizga himoya orderi berilgan, holatlarning 84,7 foizi oilada sodir etilgan; yil yakuni bo'yicha orderlar soni 40 mingdan oshgan [18]. Shu yili oilaviy (maishiy) zo'ravonlik bilan bog'liq 809 ta jinoyat qayd etilgan, sodir etilgan 363 ta qotillikning 141 tasi (38,8 foizi) oila-turmush doirasidagi nizolar oqibatida yuz bergan [18].

MUHOKAMA.

Olingan natijalar bir nechta nazariy xulosaga asos beradi. Birinchidan, zo'ravonlikning 85-87 foizi oilada sodir etilishi va orderlarning uchdan ikki qismi turmush o'rtoqlarga nisbatan berilishi feministik nazariya hamda majburlovchi nazorat konsepsiyasini tasdiqlaydi: xavf manbai begona shaxs emas, balki yaqin munosabatlardagi hokimiyat tengsizligidir. Ikkinchidan, orderlarning bir qismi qaynona va kelinlarga nisbatan berilgani zo'ravonlikni faqat “erkak – ayol” o'qi bilan tushuntirib bo'lmazligini, Kandiyoti ta'riflagan avlodlararo ierarxiya ham amal qilishini ko'rsatadi. Bu milliy profilaktika dasturlarida ko'p avlodli oilaning barcha a'zolari bilan ishlash zarurligini anglatadi.

Uchinchidan, ruhiy zo'ravonlikning eng ko'p qayd etilgani, iqtisodiy va jinsiy zo'ravonlikning esa juda kam ulushi ularning kam uchrashini emas, balki tan olinmasligi va oshkor etilmasligini bildirishi ehtimoli yuqori. JSST ta'kidlaganidek, har qanday so'rov va

ma'muriy hisob zo'ravonlikning haqiqiy ko'lamini past baholaydi [1]. Shu bois murojaatlar sonining o'sishini bir ma'noda salbiy hodisa deb baholab bo'lmaydi, u huquqiy mexanizmga ishonch ortganini ham aks ettirishi mumkin. Bu ikki talqinni ajratish uchun aholi o'rtasida tarqalishni o'lchovchi maxsus so'rov zarur.

To'rtinchidan, holatlarning yarmidan ko'pi “oilani yarashtirish” bilan yakunlangani jiddiy nazariy muammoni ko'taradi. Jonson tipologiyasiga ko'ra, vaziyatli juftlik nizosida mediatsiya samarali bo'lishi mumkin, biroq majburlovchi nazorat holatida yarashtirish jabrlanuvchini xavfli muhitga qaytaradi va Uoker tasvirlagan sikl davom etadi. Demak, yarashtirish barcha holatlar uchun yagona maqbul natija sifatida qaralmasligi, undan oldin xavf darajasi standartlashtirilgan vosita yordamida baholanishi lozim. Ijtimoiy ish etikasi nuqtayi nazaridan jabrlanuvchining xavfsizligi va o'z taqdirini o'zi belgilash huquqi oila yaxlitligini saqlash maqsadidan ustun turadi.

Beshinchidan, ekologik model O'zbekiston sharoitida amaliyotning to'rt darajasini belgilab beradi: individual darajada - travmani hisobga oluvchi psixologik yordam va huquqiy maslahat; munosabatlar darajasida - zo'ravonlik sodir etgan shaxslar bilan xulqni o'zgartirish dasturlari; jamoa darajasida - mahalla, profilaktika inspektori, tibbiyot va ijtimoiy xizmat xodimlarining holatni birgalikda boshqarishi; jamiyat darajasida - zo'ravonlikka bag'rikenglik me'yorlarini o'zgartirish. Mahalla instituti bu tizimda ikki yoqlama rol o'ynaydi. U erta aniqlash va qo'llab-quvvatlash uchun noyob resurs, ayni vaqtda “oila sirini oshkor qilmaslik” me'yorlari orqali jabrlanuvchiga tazyiq manbai ham bo'lishi mumkin. Shu sababli mahalla xodimlarini maxfiylik va jabrlanuvchiga yo'naltirilgan yondashuv tamoyillari bo'yicha kasbiy tayyorlash hal qiluvchi ahamiyatga ega.

XULOSA.

Oilaviy va gender zo'ravonlikni birorta nazariya to'liq tushuntira olmaydi: feministik yondashuv uning tuzilmaviy ildizlarini, ijtimoiy o'rganish nazariyasi avlodlararo uzatilishini, resurslar nazariyasi iqtisodiy dinamikasini, majburlovchi nazorat konsepsiyasi esa kundalik mexanizmini ochib beradi. Ularni birlashtiruvchi ekologik model ijtimoiy ish amaliyoti uchun eng maqbul metodologik asos hisoblanadi. O'zbekiston statistikasi zo'ravonlikning asosan oila ichida va turmush o'rtoqlar tomonidan sodir etilishini, shuningdek, avlodlararo ierarxiyaning ta'sirini ko'rsatadi. Amaliy jihatdan quyidagilar tavsiya etiladi: yarashtirishdan oldin xavfni majburiy baholash; zo'ravonlik sodir etgan shaxslar uchun korreksion dasturlarni kengaytirish; mahalla darajasida idoralararo holat boshqaruvini joriy etish; zo'ravonlikning haqiqiy tarqalishini aniqlash uchun umummilliy aholi so'rovini o'tkazish. Keyingi tadqiqotlar majburlovchi nazoratni milliy sharoitda o'lchash vositalarini ishlab chiqishga qaratilishi maqsadga muvofiq.

1. World Health Organization. Violence against women prevalence estimates, 2018. Geneva: WHO, 2021.
2. Sardinha L., Maheu-Giroux M., Stöckl H., Meyer S.R., García-Moreno C. Global, regional, and national prevalence estimates of physical or sexual, or both, intimate partner violence against women in 2018 // *The Lancet*. 2022. Vol. 399(10327). P. 803–813.
3. UNODC, UN Women. Gender-related killings of women and girls (femicide/feminicide): Global estimates of female intimate partner/family-related homicides in 2022. Vienna – New York, 2023.
4. Dobash R.E., Dobash R.P. Violence Against Wives: A Case Against the Patriarchy. New York: Free Press, 1979.
5. Walker L.E. The Battered Woman. New York: Harper & Row, 1979.
6. Bandura A. Social Learning Theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1977.
7. Heise L.L. Violence against women: An integrated, ecological framework // *Violence Against Women*. 1998. Vol. 4(3). P. 262–290.
8. Johnson M.P. A Typology of Domestic Violence: Intimate Terrorism, Violent Resistance, and Situational Couple Violence. Boston: Northeastern University Press, 2008.
9. Stark E. Coercive Control: How Men Entrap Women in Personal Life. Oxford: Oxford University Press, 2007.
10. Goode W.J. Force and violence in the family // *Journal of Marriage and the Family*. 1971. Vol. 33(4). P. 624–636.
11. Crenshaw K. Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of color // *Stanford Law Review*. 1991. Vol. 43(6). P. 1241–1299.
12. Galtung J. Violence, peace, and peace research // *Journal of Peace Research*. 1969. Vol. 6(3). P. 167–191.
13. Kandiyoti D. Bargaining with patriarchy // *Gender & Society*. 1988. Vol. 2(3). P. 274–290.
14. Pence E., Paymar M. Education Groups for Men Who Batter: The Duluth Model. New York: Springer, 1993.
15. O‘zbekiston Respublikasining "Xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish to‘g‘risida"gi Qonuni. 2019-yil 2-sentabr, O‘RQ-561-son.
16. O‘zbekiston Respublikasining 2023-yil 11-apreldagi O‘RQ-829-son Qonuni (xotin-qizlar va bolalar huquqlarini himoya qilish tizimini takomillashtirish munosabati bilan ayrim qonun hujjatlariga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida).
17. 2021-yilda ayollarga nisbatan zo‘ravonlik holatlarining 87 foizi oilada sodir etilgan (IIV ma’lumotlari, AOKA matbuot anjumani). <https://www.gazeta.uz/oz/2022/04/27/violence/>